

УДК 340.142

О. Дашковська, доктор юридичних наук, професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства)

В юридичній науці під тлумаченням норм права традиційно розуміють інтелектуальний процес, спрямований на встановлення змісту норм права шляхом визначення смислу термінів і висловлювань, які містяться в нормативних актах. Тлумачення норм права також розглядають як результат розумового процесу, який фіксується в сукупності мовних висловів, що відображають зміст норм права¹. Ця діяльність є необхідною, оскільки нормативний акт, як правило, формулюється як загальне, абстрактне правило поведінки і розкриття змісту такого правила у процесі правозастосовної діяльності органів судової влади опосередковується більш конкретними, ніж це вказано в тексті закону, положеннями, які дозволяють пізнати його зміст та застосувати до спірного випадку.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена їх ознаками, особливостями форм вираження та функціонування.

Отже, метою тлумачення у процесі здійснення правосуддя є не просто з'ясування змісту норми, а його переклад мовою більш конкретних висловлювань, розкриття змісту норми права у більш детальних положеннях, настільки наближених до певних ситуацій, що вони не викликали б сумніву стосовно цих ситуацій і полегшували застосування норми, що тлумачиться.

Процес трактування норми права може завершуватися фіксацією сукупності суджень у письмовій формі. Результат такого роз'яснення набуває свого втілення у вигляді акта тлумачення правової норми. Теорія держави і права радянського періоду визначала інтерпретаційні акти як «документи, що містять конкретизуючі нормативні приписи, які виражають роз'яснення юридичних норм»² і характеризуються такими ознаками:

¹ Черданцев А. Ф. Теория государства и права / А. Ф. Черданцев. — М. : Юрайт, 1999. — С. 5.

² Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. — Т. 2 / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1982. — 313 с.

- за їх допомогою не встановлюються нові норми права, не скасовуються і не змінюються чинні;
- в інтерпретаційних нормативних актах містяться приписи, які показують, як слід розуміти і застосовувати чинні норми права;
- положення зазначених актів, як правило, відображають певну сторону чи елемент правової норми, що тлумачиться;
- увесь зміст такої норми знаходить своє вираження лише в сукупності більш детальних інтерпретаційних положень, а не створює нових правових норм;
- інтерпретаційні акти формально адресовані органам, які застосовують норми права, а не тим суб'єктам, дії яких безпосередньо регулюються інтерпретованою нормою;
- ці акти можуть також видаватися і органами, які не мають правотворчої компетенції, але наділені правом тлумачення;
- зміст інтерпретаційних актів не може виходити за межі норм, що тлумачаться;
- такі правові акти не повинні братися за основу вирішення юридичної справи, правозастосовний орган повинен посылатися на закон як на юридичну підставу вирішення справи. Сам же інтерпретаційний акт може використовуватися лише як один з аргументів того чи іншого розуміння закону, тієї чи іншої кваліфікації юридичного факту.

Такий підхід до характеристики інтерпретаційного акту не повною мірою відповідає реаліям сьогодення, це, зокрема, виявляється при аналізі правової природи інтерпретаційних актів Конституційного Суду України, в яких тлумачаться норми Конституції й законів України, і які є обов'язковими для всіх суб'єктів права. Обов'язковість актів тлумачення Конституції України для всіх суб'єктів права полягає у такому: органи і посадові особи повинні переглянути і привести у відповідність з актом тлумачення конституційної норми ті свої рішення, що суперечать останньому, а в майбутньому при прийнятті нормативних та інших правових актів керуватися цим інтерпретаційним актом¹.

Суддя при застосуванні й тлумаченні норм права виконує фактично нову роль, яка стала за ним визнаватися в Європі у другій половині ХХ ст. у результаті рецепції природного права і за необхідності надання конституційним нормам характеру прямої дії, що призвело до зростання ролі й обсягу відповідного суддівського трактування у процесі

¹ Див.: Алпатов К. А. Акты Конституционного Суда Российской Федерации как источники конституционного права Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К. А. Алпатов. – Волгоград, 2006. – С. 163.

конкретизації правових норм. Звернення безпосередньо до суду з метою захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується ч. 3 ст. 8 Конституції України. Це означає, що суди не можуть відмовляти у здійсненні правосуддя на підставі того, що не існує конкретизуючого законодавства, або за наявності прогалин у ньому.

Необхідність забезпечення прямої дії норм права, що закріплюють права людини й основні свободи, практично полягає не тільки у визнанні природно-правового характеру останніх, а й у тому, що вони є непорушними й невідчужуваними і не можуть бути скасовані. Ідеться про встановлення нових стандартів правосуддя при тлумаченні тих правових норм, які з огляду на специфіку юридичної природи прав людини не можуть бути сформульовані абсолютно чітко і які потребують додаткового й конкретизуючого трактування при вирішенні конкретних справ.

Максимально забезпечує цю мету створене судами прецедентне право, яке надає правам людини необхідної конкретизації, визначає їх юридичну природу, робить їх розуміння універсальним, надає чіткості та ясності розумінню відповідних правових норм, узагальнює практичний досвід у цій сфері, що будується на судових рішеннях у справах, які стосуються захисту прав людини, загальноправових принципах, міжнародних звичаях, а також науковій доктрині.

Проте визнання такої ролі за суддями не є притаманним виключно країнам прецедентного права. Як стверджують Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі, у країнах романо-германської правової системи «правова норма повинна залишати певну свободу для судді: її функцією є лише встановлення правових рамок і директив для судді: не треба регламентувати деталі, поза якими творець правової норми (правник або законодавець) не може точно передбачити різноманітність конкретних справ, що виникають на практиці»¹.

Судова практика з метою забезпечення стабільності суспільних відносин та зміцнення правопорядку намагається уточнювати норми, сформульовані найбільш загальним чином. Існують різні ступені конкретизації: коли під загальне правило підводяться конкретні індивідуалізовані спірні відносини, здійснюється роз'яснення змісту закону в процесі його застосування до конкретних відносин; коли у процесі тлумачення та застосування правових положень нормативного характеру деталізується закон, без чого неможливо вирішити справу.

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отношения, 1999. – С. 7.

Крім того, суди вищих інстанцій контролюють, як суди нижчих інстанцій здійснюють інтерпретацію правових норми. За цих умов норма, створена законодавцем, — це не більш ніж стрижень, навколо якого обертаються вторинні правові норми, сформульовані судами в процесі інтерпретації.

Представники німецької теорії права чітко окреслили різницю між текстом норми і життєвою цариною, що її оточує. Якщо цей висновок поширити на конституційне судочинство, можна припустити, що конституційні норми оцінного змісту мають бути розтлумачені в межах конституційних положень, принципів і цінностей¹. А це потребує від суддів самостійних ціннісних суджень, які не можуть бути виведені з позитивного права.

Норми права, які формулюються в результаті творчої суддівської інтерпретації при вирішенні конкретної справи, безумовно, є новими порівняно з попередніми. З цього приводу радянські науковці С. М. Братусь та А. Ф. Венгеров зазначали, що судові правоположення, які конкретизують закон, є своєрідними «новими» нормами, оскільки їх раніше не було, але без них неможливо регулювати конкретні відносини, здійснювати правозастосовну діяльність².

При тлумаченні правових норм, особливо конституційних, судова правотворчість повинна інституціоналізувати правові цінності, оскільки призначення судового рішення полягає ще й у тому, щоб у ході вирішення конкретної справи виявити уявлення про ті реальні цінності, які, можливо, і не зафіксовані у писаному праві, і саме їх покласти в основу рішення³.

Результат наданого суддею тлумачення може знаходити закріплення або в рішенні з конкретної справи, під час розгляду якої було розтлумачено норму, або в окремому інтерпретаційному акті.

В ієрархії інтерпретаційних актів України рішення КСУ щодо офіційного тлумачення посідають чільне місце. В. П. Тихий зазначає, що офіційне тлумачення Конституційним Судом України норм Конституції та законів України має за своєю обов'язковістю найвищу юридичну силу порівняно з тлумаченнями, що здійснюються іншими державни-

¹ Див.: Штрак К. Толкование конституции. Государственное право Германии / К. Штрак ; Ин-т государства и права РАН. – М., 1994. – С. 317.

² Судебная практика в советской правовой системе. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 39–40.

³ Див.: Рабінович П. М. Правотлумачення у конституційному судочинстві: герменевтичні аспекти / П. М. Рабінович // Юрид. вісн. України. – 2006. – №39. – С. 7.

ми органами, посадовими та службовими особами. Це вищий вид тлумачення Конституції та законів України¹.

Стосовно співвідношення за юридичною силою Конституції і законів України із рішеннями КСУ щодо їх офіційного тлумачення, всі позиції, викладені в літературі, можна поділити на два підходи. Перший виходить з уявлення, що норми Конституції та законів слід завжди розглядати поряд з їх тлумаченням. Таким чином, сила акта тлумачення й сила відповідної норми завжди мають розглядатися сукупно, у цій сукупності вони мають єдину силу. Так, Б. С. Ебзеев підкреслює, що «рішення Конституційного Суду щодо тлумачення конституційних норм, по суті, стають частиною Конституції та за своєю юридичною силою не поступаються їй»².

Інший підхід базується на теоретичному положенні, що жодний нормативний акт у державі не може бути вищим або навіть дорівнювати Конституції. Це означає, що акт тлумачення Конституції нижчий за своєю юридичною силою, ніж Конституція. Відповідно, юридична сила акта тлумачення закону нижча, ніж юридична сила самого закону. Отже, юридична сила актів тлумачення відрізняється (тобто є нижчою) від сили актів, в яких містяться норми, що тлумачаться³.

Тлумачення норм права здійснюється органом конституційної юрисдикції не тільки в межах спеціальної процедури, а й під час ухвалення актів конституційного контролю. Тлумачення Конституції, законів та інших юридичних актів виступає засобом здійснення контролю щодо конституційності юридичних актів. Офіційний характер актів тлумачення КСУ має на меті забезпечити правильне та єдине розуміння й застосування Конституції та законів України і виступає складовою конституційного контролю як важливого напряму повноважень КСУ. Ще на початку 70-х рр. XX ст. М. М. Вопленко відзначав, що нерідко «з поля зору випадає юридична природа актів тлумачення, які є складовою частиною інших правових актів та виконують функції мотивування й юридичного аргументування. Очевидно, слід говорити про контроль та

¹ Тихий В. П. Концепція і практика офіційного тлумачення Конституції та законів України / В. П. Тихий // Конституційне судочинство. Американський та український досвід. – К.: Б. в., 1999. – С. 14–30.

² Эбзеев Б. С. Толкование Конституции Конституционным Судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы / Б. С. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 5–12.

³ Див.: Шаповал В. М. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України / В. М. Шаповал // Вісн. Конституц. Суду України. – 1999. – № 3. – С. 52–57.

нагляд як одну з важливих функцій державних органів, що здійснюється за допомогою актів тлумачення»¹.

Вказані групи актів, в яких знаходять відображення результати інтерпретаційної діяльності КСУ, поділяють на акти казуального тлумачення (що здійснюється в межах конституційного контролю) та акти нормативного тлумачення (що здійснюються в процесі офіційного тлумачення).

В юридичній літературі визнається, що акти нормативного та казуального тлумачення норм права є офіційними, адже вони здійснюються від імені держави спеціально уповноваженим органом конституційної юрисдикції та є обов'язковими для виконання. Однак характер їх обов'язковості принципово відрізняється. У випадку подання або звернення щодо офіційного тлумачення Конституції та законів йдеться про офіційне нормативне тлумачення, яке є загальнообов'язковим, а в усіх інших випадках — казуальне тлумачення Конституції, законів та інших юридичних актів, яке міститься в мотивувальній частині рішень та висновків КСУ, має обов'язковий характер тільки у межах певної справи та не набуває ознак нормативності. Такий підхід є досить поширеним. Проте особливості тих актів тлумачення КСУ, що видаються в процесі конституційного контролю, суттєво відрізняють його від традиційного розуміння казуального тлумачення, і це не дозволяє обмежити його рамками конкретної справи.

Як відомо, КСУ вирішує питання, що визначаються виключно межами його повноважень, предметом розгляду органом конституційної юрисдикції в конкретній справі виступають не фактичні індивідуалізовані обставини, а нормативні положення законодавчих актів та положення Конституції України, на відповідність яким вони перевіряються. Слід визнати, що результатом тлумачення нормативних положень поза зв'язком із конкретним випадком не можуть стати «індивідуалізовані правоположення», «індивідуалізовані правові веління», які мають ненормативний характер та обов'язковість яких обмежується визначеними обставинами. Навіть у випадках, коли КСУ перевіряє конституційність ненормативного акта, він досліджує його юридичні властивості у співвідношенні із конституційними вимогами, а не фактичні обставини справи, і це зумовлює нормативний характер тлумачення конституційних положень, що сформульовані у мотивувальній частині такого рішення.

Теоретичні аргументи та аналіз практики КСУ дають всі підстави стверджувати, що його так зване «казуальне» тлумачення не поступа-

¹ Волпенко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Волпенко. – М. : Юрид. лит., 1976. – 120 с.

ється за юридичною силою нормативному та є загальнообов'язковим. Сфера його дії визначається сферою дії розтлумаченого юридичного акта або його окремих положень. Висновок щодо загальнообов'язковості як нормативного, так і казуального тлумачення КСУ, підтверджується положеннями ст. 150 Конституції України та ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України», в яких йдеться про обов'язковість та остаточність його рішень та висновків у цілому, а не лише їх резолютивних частин. Мотивувальна частина утворює нерозривну єдність із резолютивною, розкриваючи конституційний зміст правової норми і зіставляючи її з позицією законодавця.

Однакова юридична сила та загальнообов'язковість усіх структурних елементів рішення, передусім мотивувальної та резолютивної частин, визнається та знаходить своє нормативне закріплення у багатьох країнах. Так, згідно зі ст. 62 Конституції Франції, положення, оголошене неконституційним, не може бути ні промудльовано, ні введено в дію. Рішення Конституційної Ради Франції є обов'язковими для всіх органів публічної влади. У своєму Рішенні від 16 січня 1962 р. Конституційна Рада Франції самостійно розширила сферу застосування даної статті, вказавши на те, що «сила рішень, про які йдеться в даному положенні, поширюється не тільки на їх диспозитивну частину, але і на мотиви рішення, що є їх невід'ємним елементом і становить підставу ухвалення таких рішень»¹.

Визнаючи нормативний, загальнообов'язковий характер правотлумачних положень, які містяться в усіх видах актів КСУ, крім внутрішньоорганізаційних, важливо підкреслити, що до інтерпретаційних актів у класичному розумінні належать лише рішення КСУ щодо офіційного тлумачення, яке надається у межах спеціальної процедури, тому що саме тлумачення положень Конституції та законів України виступає єдиною метою їх прийняття. Зміст цих актів становлять виключно правотлумачні положення, що мають нормативний характер, так звані норми-роз'яснення.

Усі інші акти органу конституційної юрисдикції, що містять тлумачення законодавчих актів, не можуть вважатися інтерпретаційними актами, оскільки їх метою є здійснення конституційного контролю. Вони мають змішаний характер і виконують допоміжну функцію. Їх нормативність виявляється саме в так званому «казуальному» тлумаченні, що міститься в мотивувальній частині рішень та висновків КСУ. Допоміж-

¹ Див.: Шампель-Депла В. Проблема юридической силы и применения решений Конституционного Совета Франции / В. Шампель-Депла // Конституционное правосудие в посткоммунистических странах : сб. докладов. – М. : Центр конституц. исследований МОНФ, 1999. – С. 185–197.

ний характер такого тлумачення не означає його обмеження конкретними обставинами справи. Отже, вживання терміна «казуальне тлумачення» щодо актів КСУ є недостатньо коректним з огляду як на теорію інтерпретації, так і практичну доцільність, оскільки воно дає неправильне уявлення про обмеженість такого тлумачення тільки рамками конкретної справи. З метою усунення такої ситуації в літературі все активніше починає застосовуватись термін «правові позиції» Конституційного Суду.

Рішення КСУ є прецедентами конституційного правосуддя, які видаються в межах конституційного судочинства єдиним органом — Конституційним Судом. Правові позиції КСУ є не «звичайними» судовими прецедентами, а прецедентами тлумачення. Не можна погодитись із думкою Б. С. Ебзеева, що прецеденти, які створюються Конституційним Судом, як і акти тлумачення, мають нормативно-регулююче значення, і в цьому сенсі вони також є за своєю юридичною силою правовими нормами, що поширюються на невизначене коло випадків і суб'єктів конституційно-правових відносин¹. Гадаємо, що правові позиції є не правовими нормами, а «нормами-роз'ясненнями». Вони не містять принципово нових правил поведінки, а розкривають глибинний зміст існуючих, хоча і можуть виступати інструментом адаптації правового регулювання до соціальних змін.

Застосування прецедентів тлумачення КСУ як нормативних положень, а вірніше, «слідування ним» іншими судами є аналогічним застосуванню «класичних» нормативно-правових актів, що й зумовлює віднесення рішень КСУ до «квазіпрецедентів»². Тому не можна погодитись із Н. М. Сергієнком, який вважає, що механізм судового прецеденту (рішення КСУ як судовий прецедент) можна відтворити в такий спосіб: прийняття рішення КСУ — опублікування рішення КСУ — апробація рішення Верховним Судом України — застосування іншими судами³. Причому під апробацією, на його думку, слід розуміти сприйняття рішень КСУ та введення їх положень в акти, які прийнято, з метою узагальнення та вироблення єдиного державницького підходу до вирішення того чи іншого питання суспільного життя.

¹ Эбзеев Б. С. Толкование Конституции Конституционным Судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы / Б. С. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 5–12.

² Див.: Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції / С. В. Шевчук. – К.: Укр. центр правн. студій, 2001. – 302 с.

³ Сергієнко Н. М. Вплив рішень Конституційного Суду України на правозастосовну практику судів спеціалізованої юрисдикції / Н. М. Сергієнко // Вісн. госп. судочинства України. – 2000. – № 4. – С. 138–141.

КСУ не уповноважений Конституцією України на створення нових за змістом норм права. К. Хессе щодо подібної ситуації зазначає, що правотлумачна діяльність органу конституційної юрисдикції допускає «відхилення від Конституції в результаті інтерпретації, але виключає можливість порушення Конституції, відхилення від тексту в окремих випадках і зміни Конституції. Там, де інтерпретатор виходить за межі Конституції, він більше не інтерпретує, а змінює і порушує Конституцію»¹.

Таким чином, КСУ має чітко дотримуватись принципу розумного самообмеження та в результаті своєї діяльності створювати прецеденти тлумачення відповідних положень Конституції, законів та інших правових актів, а не змінювати та доповнювати їх не вдаватися до ліквідації прогалин у законодавстві.

Отже, дослідження юридичної природи актів судової влади показало, що найбільше значення для сучасної науки має вивчення їх нормативної природи. За загальним теоретичним підходом акт застосування права є індивідуальним, а не нормативним, а суддя лише оперує нормами, а не створює, не змінює й не скасовує їх. Разом із цим при використанні норм права він бере участь у його формуванні, якщо правова позиція, викладена у судовому рішенні як акт застосування права, має обов'язковість не лише для сторін у справі. Сучасний феномен судової правотворчості пов'язаний із певними ознаками нормативності актів судової влади у випадках, коли судді в процесі використання й тлумачення норм права, заповнення існуючих прогалин, вирішення колізій формулюють нові правоположення або правові позиції, що являють собою частину мотивації судового рішення і стають обов'язковими для самого суду при вирішенні аналогічних справ.

Дашковская Е. Интерпретационные акты органов правосудия (на примере актов конституционного судопроизводства)

Анализируется правовая природа прецедентов толкования, которые формулируются в актах Конституционного Суда Украины, их влияние на развитие правовой системы Украины.

Ключевые слова: интерпретационные акты, прецеденты толкования, правовые положения.

Dashkovska O. Interpretation acts of organs of justice (on the example of acts of the constitutional proceeding)

Legal nature of precedents is analyzed interpretations that is formulated in the acts of Constitutional Court of Ukraine, their influence, on development of the legal system of Ukraine.

Keyword: interpretative acts, the precedents of the interpretation, legal provisions.

¹ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – М.: Юрид. лит, 1981. – 368 с.